

Nádas Péter

SZEGÉNY, SZEGÉNY SASCHA ANDERSONUNK

1.

Amikor újságíró iskolába jártam, és a bírósági tudósításról beszélünk, Ritter Aladár elküldött minket egy tárgyalásra. Véres eset volt, mélyen fölkaparta a közvéleményt. A karzaton valósággal fűrtökben csüngtek az emberek. Látni akarták, hogy milyen is egy kelepcebe esett vadállat. Morogtak, zúgtak, közbekiabáltak, a bíróság elnöke alig tudta csillapítani az őrjöngésüket. A vádlottról könnyű volt bebizonyítani, hogy diplomatának adta ki magát, világszép lányokat csábított el, megerőszakolta és megölte őket. Olykor még fordítva is. Előbb ölt, aztán erőszakolt. Mindez alaposan megindokolta a közönség fölháborodottságát, hiszen úgynevezetten normális ember ilyesmit nem csinál. Talán Fejes Endre is ott lehetett a tárgyalóteremben, mert alig valamivel később írt egy elbeszélést erről az esetről, filmet is csináltak belőle, s a főszerepet egy szemrevaló, s igen okos fiatal színész játszotta el. Ám ez a vérszopó vadállat, akire a közönség a legszívesebben rávetette volna magát, hogy apró darabokra szaggassa szét a körmével és a fogával, valójában se szemrevaló nem volt, se okos, még csak ravasz se. Inkább egy testileg és szellemileg elfuserált gyerek benyomását keltette, túl alacsony maradt, csúnyán kövérkés, öklömnyi pattanások tenyésztek az arcán, és dadogott. A közönséget talán még az is ingerelte, hogy az elnök mindig a legizgalmasabb részletekhez érve rendelte el a zárt tárgyalást. Ez a dolog természetéből adódott. Arról nyugodtan lehetett nyilvánosan beszélni, hogy mit és hogyan vágott el a borotvával, de arról már nem, hogy mikor és miként vette elő a farkát. Amikor visszaengedtek bennünket a terembe, már csak arról lehetett hallani, hogy az áldozat gyomrában bécsi szeletet vagy mákos metéltet lehetett-e találni a boncolásnál. Vannak tudható dolgok, és vannak nem tudhatók. A nem tudható dolgokról mindenki szabadon képzeleg magában, s ilyenkor mindenki elköveti a saját disznóságait. Aztán elítélheti.

A bíróság elnöke is nagyon érdekesen viselkedett. Teljesen apatikus ember volt, néha mégis magából kikelve ordítózni kezdett, bár látszott, hogy egy-egy ügyetlenebb hazugság hallatán inkább belesteigerolja magát a dühébe. Mintha ezeket a roha-

mokat nem az erkölcsi érzék sérülései hívták volna elő belőle, hanem igen jó pszichológiai érzékről téve tanúbizonyságot, így elégítené ki a közönség hisztériáját. Sascha Anderson erkölcsi vétke bizonyára megállapítható. Engem azonban a hisztérikus közönség és a közönyös jogszolgáltatás, a vádlott és a vádló, a bíró és az áldozat titkos összjátéka akkor is sokkal jobban érdekelt. Ha nem érdekelt volna jobban, akkor bizonyára azon nyomban elmentem volna bírósági tudósítónak. Mert biztosan azon lennék, hogy egy ilyen szerencsétlen lény ne követhessen el ilyen bűntetteket, és a világszép lányokat is szívesen megvédeném attól, hogy egy ilyen szerencsétlen csábítónak az áldozatává váljanak, de ha már se ezt, se azt nem tehettem, akkor – nem pusztán morális, hanem elsősorban esztétikai megfontolásból – se a közönség vérgőzös hisztériáinak, se a jogszolgáltatás számító apátiájának nem szeretném átadni magam.

Wolf Biermannak bizonyára igaza van: Sascha Anderson egy seggfej. Jürgen Fuchs állítása minden bizonnyal dokumentálható: Sascha Anderson bemártotta, feladta, besúgta a barátait. Mégis én legyek az utolsó, aki bűnösségének egyértelműségéről beszél. S ha ezt mondom, akkor nem a keresztényi könyörületesség szól belőlem. És nem is valamiféle erkölcsi relativizmus alapján kerülőm az egyértelmű ítéletet, hanem éppen ellenkezőleg. Ha nem látok összefüggéseket a közönség hisztériája és a jogszolgáltatás apátiája, a világszép lányok súlyosan megzavart libidója és ennek a dadogós, pattanásos, csúnya lénynek az immár visszavonhatatlan tettei között, akkor félok, hogy semmivel nem fogok hozzájárulni annak a morálnak a megalapozásához, amelynek az alapján aztán egyáltalán ítélkezni lehetne. Egyszerűen szólva, akkor én magam is elveszett ember vagyok, s igen nagy lesz a valószínűsége annak is, hogy a tudatlanságommal, a gyanútlan hisztériámmal, a szándékos közönyömmel hozzá fogok járulni más emberek elveszejtéséhez.

2.

Sascha Anderson egy elég szemérmes mondatban utalást tesz arra, hogy a kihallgatók a kulcscsomóikkal verték le a veséjét. Ezen az első kihallgatásán

húsz éves volt, mondja. Nem értette, mi történik. A veséje fáj. Semmi más nem akart, csak kikerülni innen. Szász Bélának is levették a veséjét. Olyan sokat ő se érthetett az egészről. Ő se akarhatott mást, mint kikerülni. Az egyik ember hajlandó megfizetni ennek az árát, a másik pedig nem. Az egyik ember azt mondja, hogy nem bírom, a másik ember azt mondja, inkább döögöljek meg. S ha elképzelek egy ilyen helyzetet, akkor a morális érzék azt súgja, hogy inkább a pusztulást kell választani. De amikor az ember nem egy kamasz fejével képezeleg a világról, hanem valamelyes tapasztalattal rendelkezik már az élvezetekről és a fájdalmakról, akkor tudja, hogy ez egy olyan kényes kérdés, amelyen nem segítheti át a morális igényessége. Nekem ugyan nincsenek kétségeim afelől, hogy jobb hősként megdögleni, mint erkölcsi hullaként életben maradni, de nem tudhatom előre, hogy egy ilyen helyzetben képes vagyok-e megfizetni azt az árat, amit éppen kívánnak. Egészen addig, amíg nem kerülök egy ilyen helyzetbe, nem tudom megmondani, hogy milyen vagyok.

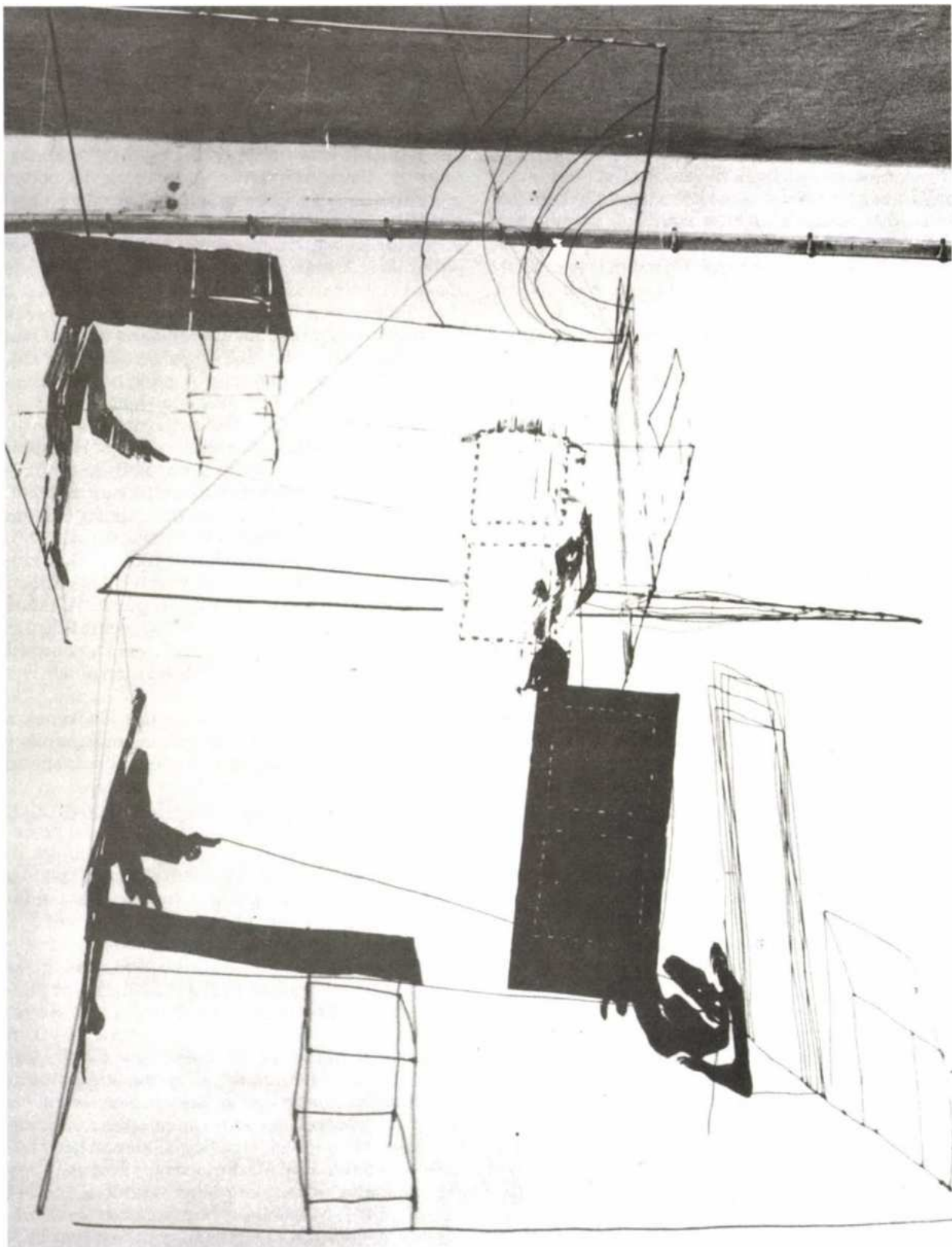
Eörsi István például elmeséli nekünk, hogy ő vigyorogni kezdett. De előre ő se tudhatta, hogy vigyorogni fog, hanem fordítva; abban a teljesen lehetetlen, előre kiszámíthatatlan és semmiféle erkölcsi előírásrendszerben nem szereplő vigyorban kellett felfedezni azt az eladdig ismeretlen eszközt, amivel egy ilyen szükséghelyzetben is meg tudja őrizni a saját emberi integritását. Engem legalábbis csodálattal tölt el, hogy van ember, akinek van ilyen eszköze, de nem tudhatom, hogy nekem lenne-e. Minden további nélkül el tudom határozni, hogy gazember leszek, arra is törekedhetek, hogy ne legyek gazember, arról azonban nem nagyon lehet előzetes tudomásom, hogy miként fogom elviselni a teljes megaláztatásomat és a testem fájdalmait, s lesz-e olyan eszközőm, amivel legalább az öntudatomat megvédhetem. Szükségállapotban a saját bajtársai lövik le az árulót, mert a szükségállapotot önmagukkal is el kell fogadtatniok. Ám ezzel nem az alkatukról, hanem legfeljebb a szándékaikról kapnak bizonyosságot.

Emlékezés a régi szép időkre című könyvében **Eörsi** azt is elmeséli, hogy miközben ezernyi letartóztatott a börtönökben ült, az egyik az összeszorított fogával, a másik a vigyorával, vagy éppen újdonsült spicliként, miközben akasztottak és főbe lőttek, igen jeles magyar írók és gondolkodók önszántukból aláírtak egy papírt, követelték, hogy az ENSZ vegye le a napirendjéről a magyar ügy tárgyalását, hiszen „a forradalmi munkás-paraszt kormány fellépése és a szovjet csapatok segítségül hívása az egyre jobban kibontakozó véres ellenforradalom veszélyét hártotta el országunk felől.” **Eörsinek** megengedhetem, hogy néven nevezze ezt a

százhetvennégy embert, de magamnak nem engedhetek meg egy ilyen ítéletet. Legfeljebb azon gondolkodhatom, hogy abban a rettenetes helyzetben vajon mi készíthette ezeket a jeles embereket egy ilyen borzalmas irat aláírására. S ha ezen gondolkodom, akkor óhatatlanul eszembe fog jutni, hogy hiszen ezerkilencszázötvenhét szeptemberében, talán ugyanabban az órában, amikor ezek a jeles emberek aláírták ezt a borzalmas papírt, én beléptem a Kommunista Ifjúsági Szövetségbe.

Mi történhetett? Önszántamból tettem, senki nem kényszerített erre. Ha nem kívánnám inkább az emlékezetemet megfeszíteni, akkor gyorsan hozzátehetném, hogy tizenöt éves voltam. És azt is hozzátehetném, hogy néhány hónap múltán nagyon harciasan bejelentettem a kilépésemet. Ne tudtam volna a letartóztatásokról és a kivégzésekről? Nevetséges mentegetődzés lenne ilyesmit mondani. Az életkorom se lehet mentő körülmény. Néhány hónappal előbb, amikor a forradalomért lelkesedtem, nem voltam még tizenöt éves se. Félttem volna? Nem. Vagy inkább azt kéne mondani, hogy azért léptem volna be, mert éppen annak a katasztrófának az arányai rettentettek el, amit a forradalom leverése a szocialista vagy a kommunista elképzelésekre nézvést is jelentett? Ha ezt mondanám, akkor már sokkal közelebb járnék az igazsághoz. Mert a forradalom napjaiban nem a szocialista vagy a kommunista elképzelésekkel kellett leszámolnom, ez még bőven hátra volt, hanem ezeknek az elképzeléseknek a diktatórikus gyakorlatával. És egészen addig a tagja maradtam, májusig, amíg nem ismertem föl, hogy ez a szervezet valójában ugyanannak a diktatórikus hatalomnak az újraszervezésére van hivatva. Mai ésszel, idáig legalábbis követni tudom a saját történetem belső logikáját. A meg hasonlítás később következett. Akkor, amikor már csak tehetetlenül, hol ide, hol oda csapódtam. Hol arra gondoltam, hogy ezt a diktatúra ellenes forradalmat kéne megvédenem, hol arra, hogy a szocializmusról vagy a kommunizmusról alkotott elképzeléseket. Amikor ezerkilencszázötvenkilenctől talán hatvanegyig megint tagja voltam ennek a szervezetnek, s amikor már nem is merészeltem hangosan bejelenteni a kilépésemet, hanem kussolva, csendben maradtam ki belőle. A két dolog nem volt egyeztethető. És ennek ellenére, illetve ezzel együtt, egészen ezerkilencszázhatvannyolc augusztus huszonegyedikéig bíztam abban, hogy a szocializmus megreformálható, mert nem szükségszerűen következik belőle a diktatúra. De még mennyire bíztam ebben.

Ha későbbi tapasztalataim alapján, egy utólagos belátás szempontjából a mentő körülményeket, és nem a történet belső logikáját keresném, akkor a saját életem eseményeit kéne homályba borítanom.

Sibylle Hofer: 'Edward G. Robinson plays seawolf', 1990. Bádóg, árnyék, 35x50x60 cm

És akkor pontosan ennyivel lenne szegényebb a közös emlékezet. Ezt nem kívánhatom. S így aztán igazán semmi nem indokolhatná, hogy a saját tévedéseim és tévelygésem történetét mások morális igényességével takarjam el, vagy éppen mások tévedéseivel mentegessem. Ha Wolf Biermann seggfejnek és stázi-spiclinek nevezi Sascha Andersont egy ünnepi beszédében, akkor megjelölte kettőjük pozícióját, amitől Wolf Biermann az én szememben nem lett ugyan se okosabb, se tisztességesebb, de az ő dolguk, párbajozzanak. De azt már nem találhatom rendjénvalónak, hogy Jürgen Fuchs olyan adatok után nyomozzon a stázi megnyitott levéltárában, amelyek Sascha Anderson ügynöki tevékenységét dokumentálnák, mert legalábbis az én felfogásom szerint ez nem a sértett dolga lenne, hanem a rendőrségé, az ügyészségé és a bíróságoké. Ha pedig ilyesmire nincsen törvényes felhatalmazásuk, akkor valószínűleg egy erkölcsi kérdésről van szó. Erkölcsi kérdésekben viszont kizárólag magamra vonatkozó felhatalmazásokkal rendelkezem. Nincsen arra se felhatalmazásom, hogy még zaftosabb, netán enyhébb jelzőket keressek, se arra, hogy még megcáfolhatatlanabb, netán felmentő bizonyítékok után nyomozzak.

3.

Vannak ilyen emberek és olyan emberek. Vannak megalapozott és szükséges erkölcsi szentenciák. Nem szeretnénk ilyen emberek lenni.

De amikor megtörténik, akkor a dolog valószínűleg nagyon egyszerű, másrészt brutális. A személyes integritást érinti, s ennek védelmében az ember heves reakciókat ad. Vergődik vagy lázad.

Ezeknek a titkos szolgálatoknak a főnökei pedig biztosan nagyon brutális emberek, bár a brutalitásuk minden valószínűség szerint nem az érzéketlenségükből származik. Valami olyasmit kell tudniok, amit mi a békés foteljeinkben ülve nem vagyunk hajlandók tudomásul venni. Ha éppen érzéketlenségre van szükségük, akkor vesznek egy közönyös verőlegényt. Máskor meg vesznek egy finom csábítót, kívánatosan szép nőt, sokat ígérő férfit, megint máskor egy mesterlövészt. Egy jól működő titkos szolgálat főnöke elvileg annyi lélektani ismerettel és lelki érzékenységgel rendelkezik, mint amennyivel Shakespeare vagy Csehov. Azt a kérdést, hogy milyen ideológiai elképzelések nevében és érdekében kell eljárnia, rábízza a politikusokra. Az ideológiai elképzelések megzavarhatnák az érzékenységet. Hiszen az ideológiák mindig ilyenné vagy olyanná szeretnék átformálni a társadalmakat, neki viszont olyan emberekkel kell számolnia, akik éppen ilyenek. Erre kell érzékenynek maradnia, ez a dolga.

Egy jól működő titkos szolgálat főnöke így aztán egy felettebb sötét és nagyon konstans tudás világi letéteményese. Mi, emberek, valamennyien brutális szörnyetegek vagyunk. Van, aki jól érzi magát, van, aki nem érzi jól magát szörnyetegként, ám a pusztta érzés még nem bizonyítéka annak, hogy ne lenne mindenki szörnyeteg. És ebben nagyjából és egészében igazuk is van. Az emberi történelmet lehet úgy ábrázolni, mint a megnemesedés történetét, de mondjuk a peloponnészoszi háborúk és a második világháború között mégis marad egy olyan különbség, hogy az utóbbi volt a pusztítóbb. Ilyen historikus bizonyítékokra nekik nincsen szükségük. Sötét és konstans tudásuknak én vagyok a legmélyebb és legkézenfekvőbb bizonyítéka. Mert én ugyan azon vagyok, hogy Shakespeare-hez és Csehovhoz hasonlóan katartikus vagy ironikus formában adjam elő ezt a sötét tudásomat, tehát ne tekintsem konstansnak se a saját brutalitásomat és szenvedésemet, se a másokét, de a működésük árát mégiscsak velem fizettetik meg. És lehet, hogy nem áruolom el a barátomat, de én fizetem meg, hogy más elárulja. Ha a fejembe venném, hogy én bizony nem fizetek ilyesmiért, akkor embertársaim hisztérikus helyeslésének kíséretében elvonnék tőlem ezt a szükséges pénzt. A titkos szolgálatok sötét és konstans tudását nem a fillérekkel megfizethető ócska kis spiclik, nem a könnyen befűzhető karrieristák vagy más erkölcsi nullák léte tartja fenn, hanem én.

Egy jól működő titkos szolgálat főnökének a szemében akkor érkezik el az igazság órája, amikor önmagukat erkölcsileg integráns lényeknek tekintő emberekről bizonyíthatja be, hogy valójában gyenge, gyáva, önző, mohó, élvhajász, elvetemedett férgék, s ezt a titokban elvégzett bizonyítási procedurát velem fizetteti meg. Velem, aki szintén erkölcsileg integráns lénynek tekintem magam. Ezeknek az embereknek akkor erősödik meg igazán a tudása, amikor az én fülemben halkán üt a sötétség órája. Szarnak az ideológiai implikációkra és explikációkra, miközben a legkülönbözőbb ideológiákkal színezett államok szolgálatára állnak, s az állami szervezetten keresztül még az intézményes egyházak abszolúcióját is elnyerik. És ilyen értelemben a felosztott három per hármás és a működő Deuxième Bureau, a felosztott stázi és a Bundesnachrichtendienst között éppen úgy nincsen semmi erkölcsi különbség, mint ahogyan leleplezett ügynökök között is legfeljebb ideológiai alapon lehet különbséget tenni. Egy Martinovics Ignácot vagy egy Sascha Andersont mindig lehet találni, le is lehet őket leplezni. Martinovics a császárság intézményének megdöntésére szervez egy titkos republikánus társaságot, hogy aztán még titkosabban lelep-

lezhesse a saját összeesküvését. Sascha Anderson pedig szembe fordul a szocialista állammal, miközben titokban leleplezi a saját szembe fordulását, és mellékesen annak a csoportnak a tagjait, akiket legendásan megszervezett és irányított. Most éppenséggel őt leplezték le. Martinovicsnak kétszáz évet kellett várnia a leleplezésre. Sascha Andersonról legfeljebb nem fogunk se utcát, se teret elnevezni. De leleplezésük, legendájuk szétfoszlatása semmiféle erkölcsi megnemesedésre nem ad reményt nekünk. Legfeljebb valamelyest beleláthatunk azoknak a nagy rendszereknek a működési elveibe, amelyeket a mi erkölcsi és pénzügyi hozzájárulásunkkal tartanak fenn.

Nem hiszem, hogy ennek a leleplezésnek a hatására bármelyik titkos szolgálat új eszközöket keresne, netán erkölcsileg megnemesítené az eljárás módjait. A leleplezés módszerében sincsen semmi új, sötét és konstans tudásuk ettől is csak erősödni fog. Az egyértelmű erkölcsi ítéletnek akkor lehetne némi alapja, ha nemcsak Bärbel Bohley, hanem Katharina Blum is belenézhetne a saját aktáiba. Ha belenézhetne, akkor bizonyára ő is sok elképesztő dolgot találna, s egy nagyon jó barát nevét biztosan. Engem ennek a barátoknak a neve egyáltalán nem érdekelne, de ha Sascha Andersonnak nem egyedül kéne itt állnia, akkor nemcsak ettől az egész mutogatási és kutatási hisztériától menne el a kedvünk, hanem lényegesen mélyebben látnánk rá arra az önmagunkra, amit a békés koegzisztencia korszaka a saját életünként jelentett. Ha ellenben most Heinrich Böll katartikus igényéről nagyvonalúan megfélemlítjük, és Bärbel Bohley aktáinak láttán még csak eszünkbe se jutnak Katharina Blum nem kevésbé érdekes aktái, akkor a történetnek hirtelenjében az lesz a tanulsága, hogy mindig az erősebb kutya baszik. Ami igaz, de se erkölcsi, se történelmi tanulságként még soha nem vált be.

Bizonyos akták és bizonyos emberek most közpédára vannak bocsátva, s ez is része az apatikus számításnak. Most mindenki elképedhet azon, hogy milyen aljas a másik. Ezzel jól el is vagyunk, sikoltozhatunk, lehet sopánkodni, elégtételért kiáltozhatunk, és jól kielégülhetünk. De az államot persze mindeközben fenn kell tartani, a titkos szolgálatnak dolgozni kell, mert ha nem így lenne, akkor népek és nemzetek esnének egymásnak, s akkor még a látszatát se lehetne annak fenntartani, hogy az ember ne lenne a természet tévedése, közönséges, brutális szörnyeteg. Ennek a látszatnak van ára és van adója. És a titkos szolgálatok főnökei bizony bölcs emberek. Az ő számításaik szerint az se nagy baj, ha nekem például eszembe jut, hogy talán ezekben a nagy rendszerekben kéne megke-

resni a funkcionális hibát. Ők tudják, hogy mindig vannak emberek, akik sejtéseik összegezeként olyan újabb és újabb ideológiákat gyártanak, melyeknek az emberi nem erkölcsi megnemesítése lenne a célja. Ezeket az újabb ideológiákat, amelyek természetesen lehetnek akár régiak is, addig és úgy fogják ellenségesnek tekinteni, ameddig a rendszerek fenntartásában érdekelt ideológusok támogatása az érdekükben áll. Ha nekem például eszembe jutna, hogy a fegyverzetcsökkentési és ellenőrzési programok mellett, éppen egy előző korszak borzalmas erkölcsi pusztításának tanulságaként, hozzá kéne látni a világ nagy titkos szolgálatainak nemzetközi ellenőrzéséhez és leszereléséhez, akkor nemcsak fantasztának nyilvánítanám magam, hanem én magam nyitnám meg az újabb dossziémat.

Meg azt is tudják, hogy vannak egyszerűen destruktív alakok. Ezeket vagy ártalmatlanná kell tenniük, vagy nem szabad tudomást venni róluk. Megint csak Szász Bélára vagy Eörsi Istvánra kell gondolnom. De gondolhatnék Heinrich Böllre is. Amikor Szász Béla megkapja az első obligát pofonját, akkor ösztönösen, anélkül, hogy bármilyen józan számítás szerint mérlegelné az erőviszonyokat, ő is ad egy jókora pofont annak, akitől kapta. Eörsi István pedig vigyorogni kezd. Ama sötét és konstans tudás szerint ilyen nincs. S ha nincs, akkor nem is szabad lennie. Híradásaiból tudjuk, hogy történhetik így is, sejtéseink lehetnek arról is, hogy rajtuk kívül még biztosan mások is adtak ilyen reflexeket, legfeljebb megakadályozták őket abban, hogy erről hírt adhassanak. De ez is benne van a nagy számításban. Mert a halottak és a híradások ébren tartják ugyan az erkölcsi érzékünket, szembeeszenek azzal az állítással, miszerint minden ember brutális szörnyeteg lenne, ám se a híradások, se a halottak emléke nem ad biztosítékot a saját viselkedésünk erkölcsösségére.

4.

Elképzelünk egy olyan világot, amelyben bizonyos kritériumok alapján el lehetne választani a jót a gonosztól. Ezt az igényt megértem, mert én is elképzelek egy ilyen világot. De valamiért, s ez talán kikúrálhatatlan szakmai betegségem, inkább öszszefüggéseiben szeretem látni a dolgokat, s akkor már elég nehéz az ocsút a búzától elválasztanom.

Ungváry Rudolfnak van egy kockázatos, de elég céltudatos formulája, amivel legalább a rendszerek közötti különbségtevés elvégezhető. Ő azt mondja, hogy a kommunista rendszer azért rosszabb, mint a fasiszta, mert a kommunista ideológia egyetemes jót ígér, míg a fasiszta ideológia csupán egyetlen nemzet tagjainak ígéri a jót, és az

összes többinek a rosszat. A kommunista ideológia hallatán zavarba jövök, hiszen mit lehetne arra mondani, ha valaki mindenkinek jót akar. Míg a fasiszta ideológia hallatán mindenki tudja, hogy mi a dolga.

A fasiszta ideológia hallatán minden más nemzetnek és még a józanul gondolkodó németeknek is azt kell mondaniuk, hogy ez bizony nem megy. És nem csak azért nem megy, mert praktikus kivételezhetetlen, hanem azért se megy, mert a kivételezetteinek se kínál semmiféle kulturális vagy morális fogódzkodót. Még a kivételezetteiről is azt állítja, hogy valójában erősebb állatok. Ha abból a konstans és sötét tudásból indulok ki, hogy minden ember brutális szörnyeteg, akkor egy ilyen elképzelés logikusan levezethető. De egyetlen ízében se fog megfelelni annak az elképzelésnek, amelyet az európai ember több ezer év alatt, éppen a saját felismert brutalitása ellenében, erkölcsi és esztétikai igényként megalkotott. S ezért aztán egy több ezer éves kultúra egyetemességre törekvő emberképének és moralitásának a nevében azt lehet mondani, hogy ezt nem. Könnyelműség lenne megfeleledkezni arról, hogy ezt a német ezerkilencszázhar-

Christian Boltanski: Le Lycée Chases
Részletek az installációból, mécses, sztaniol, árnyék.
Kunstverein, Düsseldorf, 1987.

mincképpen huszonkétmillió német mondta ki. Nem csak a nem németek, hanem ők se kértek egy ilyen németboldogításból.

És aztán azt lehet mondani, hogy mindenki, aki egy ilyen ideológiát elfogad, vagy akár csak kollaborál vele, az a gonosz ügynöke. Az ilyen emberek ellen, egy ilyen rendszer ellen, egy ilyen ideológia ellen nem azért kell harcolnom, mert nem vagyok német vagy német vagyok, hanem azért, mert ember vagyok. S ha így van, akkor egy ilyen ideológia harciasabb képviselőit le kell puffantanom, mint a veszett kutyákat. A kommunista ideológia ennél jóval átláthatatlanabb. Nehéz harcolni valami olyasmival, ami az egyetemes jó képviselőjében lép föl, s azt állítja, hogy most talán még nem egészen jó, de ha csatlakozol a jóra törekvők szövetségéhez, akkor majd jó lesz, s nem csak neked, hanem mindenkinek. A kommunista ideológia az európai kultúra egyik legérzékenyebb idegvégződését találta el.

Most talán ő még gonosz, de mi azt szeretnénk, hogy ő is jó legyen. Ezt azonban nem a személyes megnevesedés görög, zsidó vagy keresztény elvei és hagyományai alapján látjuk megvalósíthatónak, hiszen ez nem vezetett semmire, hanem szeretnénk megszüntetni azokat a struktúrákat és intézményeket, amelyek téged vagy engem gonoszságra kényszerítenek, vagy arra ösztönöznek, hogy a gonosz szolgálatába szegődjek. Egy ilyen felfogással szemben legfeljebb azt lehet mondani, hogy én pedig nem csatlakozom semmiféle szövetséghez, mert annak az eldöntését, hogy mit tartsak jónak vagy gonosznak, az egyházamra bízom, nem bízom senkire, vagy jobban bízom a reálisan létező kulturális tradíciók életerejében, mint abban a pusztításban, ami a struktúrák és az intézmények szétveréséből következik. A demokratikus felfogás legfeljebb azt mondhatja, hogy egy ilyen veszélyes utcába nem lehet belemenni, de ha az intézményeim és a struktúráim nem veszélyeztetted, akkor csinálj, amit akarsz: magaddal.

Mostanában, lányos zavarunkat leplezendő, igyekszünk megfélekedni ezekről a különbségekről, s szinte sikkesnek számít valamiféle statisztikai gondolkodás keretében azonosítani a fasiszta ideológiát a kommunista ideológiával. Azt mondani, hogy ott annyi embert pusztítottak el bestiálisan, itt meg ennyit. Aki a nemzeti önzések ideológiájához érez vonzalmakat, ennek a statisztikai műveletnek az alapján azt mondhatja, hogy a kommunizmus a legfőbb gonosz, míg aki az emberi egyenlőség eszméi iránt érez vonzalmakat, azt mondja, hogy a fasizmus lenne ez. Az adatok mindkét oldalon elég rémesek, és mindenkinek bőséggel a rendelkezésére állnak. Számomra azonban ennek a két rend-

szernek az azonosítása nemcsak logikai vagy történeti szempontból tarthatatlan, hanem morálisan is igen veszélyes.

Veszélyes, mert változatlanul a gonosz és a jó harcaként ábrázolja a történetet, s így lopja vissza, amit meg akar tagadni. A halottak számán méri ki a jót és a gonoszt, s ezért változatlanul kiszolgáltatottá tesz azokkal az ideológiákkal szemben, amelyek helyettem vagy éppen általam döntenének, s így a személyes felelősségem terhe alól mentenének föl. Ezek az érzelmileg igen csak érthető, indulatilag követhető azonosítási kísérletek számomra inkább azt jelentik, hogy milyen mélyen megrendültek vagyunk annak láttán, hogy a fasiszta ideológiát így vagy úgy legyőztük, de a kommunista ideológia a saját teherétől omlott össze.

Logikailag pedig azért tarthatatlan ez az azonosítási kísérlet, mert két dolog rendelkezhet ugyan hasonló jegyekkel, de csupán a különbözőségük által nevezhetem meg őket. Ha viszont ez a két dolog minden jegyében azonos lenne, akkor indokolatlanná válna, hogy különböző fogalmakat használjunk a megnevezésére. Amikor azonban a hasonló jegyeik alapján akarjuk megnevezni őket, akkor nincs egy harmadik fogalmunk, hanem, furcsa módon, a hasonlóan működő kommunistára azt mondjuk, hogy fasiszta, de a hasonlóan működő fasisztára soha nem mondjuk, hogy kommunista.

Végezetül történetileg is tarthatatlannak kell neveznem ezt az azonosítási kísérletet. Mert ha megnézem ennek a két ideológiának a történetét, akkor azt kell mondanom, hogy az antifasiszta koalíciót igen rövid távon, kézzel fogható módon és nagyon hatásos formában létre lehetett hozni, míg az antikommunista koalíció megteremtésére is történtek ugyan kísérletek, egy ilyen koalíciót azonban még hosszú távon se lehetett létrehozni vagy hathatósá tenni. A nemzeti önzés ideológiájára épülő fasizmust a világtörténelem legvéresebb háborújában le lehetett győzni, míg az emberi egyenlőség ideológiájára épülő kommunizmus legyőzésére törekedni lehetett, de éppen e törekvések kudarcának láttán kellett megteremteni a demokráciák és a szocializmusok békés koegzisztenciáját; amely a titkos szolgálatok hátsó udvaráról nézve messze nem annyira békés, mint ahogy reméltük.

Ha az egyiket legyőztük, de a másik csak összeomlott, akkor a megrendülés és a zavar is indokolt. S ha van egy ilyen érzelmi indokom, akkor a személyes felelősség mércéjeként milyen jó lenne megint elővenni a kollaboráció bevált fogalmát. Mint ahogyan ezt a hátsó udvarok látványától elrettenve sokan meg is teszik. A kérdés csak az, hogy ha egyszer a közös életünk utolsó három

évtizedét éppen a békés koegzisztencia körülményei között, egy közel sem harcias, hanem inkább pragmatikus észjárásra hagyatkozva töltöttük el, akkor most ki vágja kopaszra kinek a fejét? Hiszen nem csak a mi szegény, szegény Sascha Andersonunk dolgozott kétfelé, hanem a pápa is felfüggesztette erkölcsi megfontolásait, amikor Kádár Jánost fogadta, az angol királynő is vacsorát adott a szalonképesnek igen kevésbé nevezhető Ceausescuék-nak, Helmut Schmidt pedig igen komor ábrázattal, mégis sokkal barátságosabb körülmények között diskurált a güstrowi ház kandallójánál Honeckerrel, mint ahogyan Sascha Andersonnal a stázi munkatársai. S ha a békés koegzisztencia korszakában arról lett volna szó, hogy voltak olyanok, akik alantas módon együttműködtek a gonosszal, míg mások halált megvető bátorsággal bemerészkedtek a gonosz barlangjába a vadállati dühöt csillapítani, akkor biztosan utólag is könnyebb dolgunk lenne. De nem erről volt szó. Jó és gonosz ugyanannál a londoni szabónál csináltatta az öltönyét, s azon belátásuk érdekében, hogy a legnagyobb bajt el kell kerülniök, barátságosan felkeresték egymást a barlangjaikban. Mindenki természetesen nem érintkezett bárkivel, de mindenki mindenkivel érintkezett, s a helyi szokások szerint elkészített barlangrajzok megtekintése közben mindenki mindenkit kölcsönösen biztosított a jóindulatáról. Nem állítanám, hogy ez a sokoldalú és jólnevelt érintkezés ne lett volna ésszerű, de hogy mennyire volt erkölcsös, azzal most kéne szembenéznünk.

5.

Sascha Anderson elárulta a barátait. Eszembe sem jut mentegezni. Már csak azért se juthat eszembe ilyesmi, mert csaknem ugyanabban az évben nekem is felkínáltak egy hasonló pozíciót, s meg sem fordult a fejemben, hogy elfogadhatom. Az ember nem árulja el a barátait, s ilyen helyzetben még az ellenfeleit se. Az ember nem árul el, nem ad föl senkit, illetve, aki ilyesmit tesz, becstelen ember. Csakhogy nem gondolom, hogy ez több lenne, mint egy morális szentencia. Mert ha itt megállok, akkor édeskeveset értettem meg annak a korszaknak a logikájából, amely arra akart volna ösztönözni, hogy kis kedvezmények fejében legyenek becstelen.

Rólam is tudták, hogy kivel és hogyan szeretkezem, kit, kivel és miként csalog, csupa olyan dolgokat, amelyeket elvileg csak két embernek illelt tudnia, illetve rajtam kívül senkinek. Egy testes dossziében mégis ott feküdtek az íróasztalon életem titkos adatainak válogatott lapjai. Két idegen emberrel be voltam zárva egy szobába. Ezekkel az adatokkal természetesen meg akartak zsarolni. A mézes madzagot is elhúzkodták az orrom előtt. De

attól, hogy ezt a szerepet egyszerűen esztétikai okokból nem kívánhattam volna elvállalni, egyáltalán nem érzem felhatalmazva magam arra, hogy felüljek a magas morális lóra. Még arról is lehetnek sejtéseim, hogy kinek vagy kiknek a segítségével jutottak ezeknek az adatoknak a birtokába, de még velük szemben se kívánok semmiféle elégtételt, helyesebben éppen velük szemben nem. És nem csupán azért nem mernék az ítélkező szerepében tetszelegni, mert engem nem vertek meg, s ezért nekem nem kellett átlépnem a megaláztatás bűvös küszöbén, míg másoknak talán igen, hanem azért, mert annak ellenére, hogy a felkínált szerepet nem vállaltam el, a békés koegzisztencia örökkévalóságára berendezett, általánosan érvényes életszabályait, annak minden pragmatizmusával, nekem is el kellett fogadnom vagy elfogadtam.

Elfogadtam, hogy adatkiegészítés címén idézzenek, holott ez sem volt jogszerű. Nem tiltakoztam, amikor rám zárták az ajtót, holott egyáltalán nem volt az ízlésem szerint való, és nem is volt indokolt, hogy két idegen férfival be legyek zárva egy hivatali szobába, amikor állítólagosan nekik lenne szükségük valamiféle kiegészítő adatokra. Nem lettem ugyan becsstelen, de ettől még nem lettem sem hős, se ellenálló. Nem adtam vissza a pofont, és a tényérbemászó vigyor se jelent meg az arcomon. Tudtam, hogy mit akarnak. Nem féltém tőlük, mert nem féltém magamtól. Tudtam, ha feltétellel teszik, akkor ilyen áron az utazás többé nem érdekel. De azt is kiszámítottam, hogy miként lehet egy olyan minden kihívástól mentes nemzet kimondani, ami nem jelenti rögtön azt, hogy sehová sem utazhatok. És ezzel már nyakig benne is voltam a békés koegzisztencia korszakának a logikájában. Mert igen célravezető lehet, ha valaki ostobábbnak tette magát, mint amilyen, de a célszerűségétől még nem lesz etikusan eljárása.

Ha egy bezárt szobában bármily taktikusan érvelek annak érdekében, hogy egy nagy baj úgy legyen elkerülhető, hogy netán még egy kis jót is kicsikarjak, mégiscsak olyan emberekkel beszélgetek, akik bezártak ebbe a szobába. Így lesz a praktikus győzelmem egyben a morális vereségem. Nem kis önelégültséggel hagytam el a bezárt szobát, s a mai napig emlékszem, hogy odakinn milyen szépen sütött a tavaszi nap. De azt se felejtettem el, hogy ebben a gyönyörű napsütésben azért igyekszem az eszességemnek örülni, hogy ne kelljen tudomásul vennem a morális kudarcomat. Ez volt kérem a rendszerek békés koegzisztenciájának harminc éves gyakorlata. Ez volt az örökkévalóságára berendezett, felnőtt életem. Ezt a gyakorlatot szentesítette a helsinki konferencia, amikor jó nagy pecsétet ütött a jaltai konferenciára, s cserébe az em-

beri jogok csábító tartalmú kosarát kínálta. Ezt a logikát követte a pápa, az angol királynő, Helmut Schmidt. Az ellenállás kis gócaiban ki lehetett ugyan fordítani ennek az állapotnak a logikáját, s azt mondani, hogy a praktikus kis kedvezmények helyett az ésszerűtlen morális minimumot kell választanom, de a magyar demokratikus ellenzéknek, a Charta 77-nek vagy a Szolidaritásnak is tudomásul kellett vennie, hogy ezt milyen keretek között teheti meg.

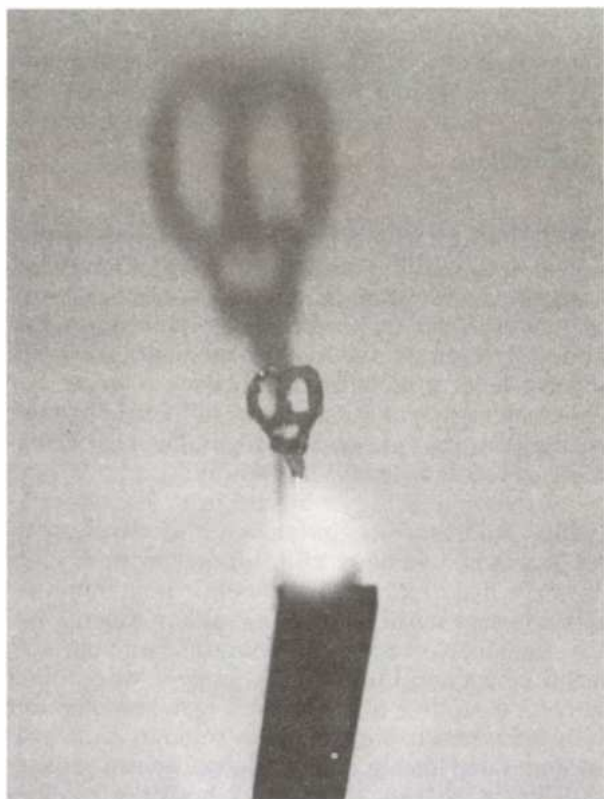
Be vagyok zárva egy szobába. Nem mehetek túl messzire, mert akkor nem is fogok belőle soha kikerülni. Tárgyalj, amíg tárgyalni lehet, mert ha nem tárgyalasz, akkor a saját reményedet adtad föl. Inkább kívárni, mint ésszerűtlenül cselekedni. Ha védtelenné teszed magad, akkor én nem tudlak megvédeni. Ne az igazság nevében szónokolj, ne jóról és gonoszról papolj, hanem azt keresd, hogy ma mi ésszerű.

És aki mindezek után a nürnbergi perekhez hasonló pereket óhajtana, aki előhalássza a kollaboráció fogalmát, és abban reménykedik, hogy a kommunizmus és a faszizmus azonosításának az árán kitérhet a saját morális és esztétikai igényessége elől, annak nem csupán nagyon gyorsan el kell felejtene ezt az egész korszakot, az egész felnőtt életét, hanem az európai kultúrának egy olyan alapvető mizériáját is el kell fednie, amelyet éppen a személyes felelősségünk alapján kéne értelmesen megoldanunk. Mert van néhány olyan dolog, amelyekről gondolkodó és érző embereknek nem illik megfeledkezniük.

Mindenekelőtt arról, hogy az ember fizikailag és lelkileg, egzisztenciálisan és morálisan felettébb törekeny lény. És ezek a törekeny lények egy olyan szisztémában éltek, amely az örökkévalóságára rendezkedett be. A nagy nyugati demokráciák pedig, ha nem is fogadták el, de három évtizeden át mindenképpen akceptálták ennek az örökkévalóságára berendezkedett szisztémának a világpolitikai súlyát, s ezzel a semmiképpen nem nehezményezhető gesztusukkal egyenesen reménytelenné tették azoknak a keveseknek az életét, akik nem akarták elfogadni egy ilyen társadalmi berendezkedésnek se az örökkévalóságról szőtt ábrándjait, se a realitását, mert az emberi élet szempontjából kellett irreálisnak nevezniük. S ha ezek közül kevesek is alig maradtak, hiszen egy ilyen álláspontot nem csak a stázi üldözött, hanem a nagy nyugati demokráciák realitásokra építő politikája is agyremeknek minősített, akkor mit tehettek volna a sokak? Mindazoknak a fizikailag és lelkileg, egzisztenciálisan és morálisan törekeny lényeknek, akik minden reális reményüktől megfosztva éltek ezekben az örökkévalóságára és moccsatlanságra beren-

dezedett szisztémákban, két lehetőségük maradt. Elfogadni, s ezzel az adott keretek között megerősíteni a szisztémát, vagy megreformálni, s ezzel az adott kereteket ténylegesen örökkévalónak nyilvánítani.

Hosszú évekig jómagam is csupán hanyódtam e két lehetetlenség között. Az elfogadás morálisan nem volt indokolható, ha pedig az ember komolyan vette a saját reformizmusát, akkor már a második lépésnél eljutott azokhoz a keretekhez, amelyeket szét kellett volna robbantania, tehát józan ésszel forradalmárnak és nem reformistának kellett volna lennie. Egy ilyen forradalmat nagyon sokan kívántak, tehát elvileg részt lehetett volna venni az előkészítésében, de gyakorlatilag nem lehetett, hiszen tényleg nem lett volna ésszerű a két rendszer közötti katonai konfrontáció, s ilyesmit a magyar forradalom leverésétől elhűlt Európa nem is kockáztatott. De ha előbb nem, akkor ezerkilencszáthatvannyolc augusztus huszonegyedikén annak is világossá kellett válnia, hogy a nagy nyugati demokráciák, a maguk pragmatikus észjárása szerint, még a reformizmusokat is csak addig a határig támogatják, amíg azok megmaradnak szépen, nyugodtan az adott keretek között. S nagyon ésszerű megfontolásaik alapján, fájó szívvel ugyan, de így szavaznak inkább az elfogadásra, mint a reformra.

S ezért aztán morális szempontból ezeknek a szisztémáknak nem az első korszaka a legsötétebb, hanem a nagy nyugati demokráciák jóvoltából ez a második; amely a mi közös és felnőtt életünk.

Nagyon szuverén lénynek kellett lenni, hogy valaki se az elfogadás, se a reformizmus zsákutcájába ne menjen bele, és ne is örüljön meg, ne legyen öngyilkos, vagy ne igya halálba magát. Én legalábbis nagyon kevés ilyen embert ismerek. A nyolcvanas évek elejére így állt elő aztán az a különös szituáció, hogy a nagy nyugati demokráciák sokkal inkább érdekeltek lettek ezeknek a kereteknek a fenntartásában, mint azok, akik a keretek között éltek. Számukra a békés koegzisztencia nem volt más, mint annak a praktikus megfontolásnak a következménye, hogy a politikai szisztémáknak nincsen ugyan örökkévalósága, ám ha mi akarnánk megmondani, hogy egy ilyen embertelen szisztémának milyen véget képzelünk, akkor ezt a választóink egyáltalán nem helyeselnék, egyrészt mert nem is igazán érdeklé őket, másrészt mert nagyon is érdekeltek a békés kereskedésben, egyrészt mert nem is olyan nagyon embertelen, másrészt mert mi is a szociális egyenlőség, vagy legalábbis a szociális egyensúly eszméinek a hívei vagyunk, és főként, mert valamiféle morális ideálok érdekében nem bocsátkozhatunk bele egy kilátástalan kalandba. Inkább várni, tárgyalni, egyezkedni kell.

Számunkra, akik itt töltöttük el ezt a közös életet, ebben az igen ésszerű megfontolásban az volt az egyetlen bökkenő, hogy az örökkévalóság végét csak akkor tudnám emelt fővel kívánni vagy tárgyalásokkal áthidalni, ha biztosítékom lenne arra, hogy ez valójában csak az örökkévalóság látszata, vagy alkalmam lenne bármiféle tárgyalásra. Az egyikre nem volt biztosítékom, a másikra csak azoknak az uraknak volt lehetőségük, akik az én fejem fölött egymás barlangjába látogattak. Erich Honeckernek parancsot kellett adnia, hogy mindenki lőjenek, aki át kívánna mászni a falon, mert különben holnapra kiürül az ország. Ennek a kétségbeesett gyöngeségnek a láttán Helmut Schmidt azt mondta magában, na most átmegyek, és legalább azoknak érek el valamiféle kis könnyítést, akik meg se kísérlék, hogy átmásszanak. Arról beszélgettek a kandallónál, hogy milyen humánus lehetne, ha legalább a nyugdíjasok átmehetnének, és az elszakított családokat egyesítenénk. Ebben Erich Honeckernek nemcsak azért kellett belemennie, hogy humánusnak nevezhesse a rendszerét, hanem főként azért, mert annyi pénzt költött a puskagolyókra, hogy másra már nem maradt. Sascha Anderson illegális tevékenysége gyengítette ugyan Erich Honecker tárgyalási pozícióját, hiszen egy ilyen tevékenység megint csak annak a bizo-

nyítéka lehetett volna, hogy egy ilyen rendszer emberileg mennyire elviselhetetlen és tarthatatlan, de ő inkább nem tüntette el Sascha Andersont a föld színéről, mert így adott biztosítékot arra, hogy a rendszer nem is annyira tarthatatlan, tehát Helmut Schmidt nyugodtan átjöhet hozzá beszélni, s akkor még ki is préselhet belőle a könnyítések címén annyi pénzt, amennyivel rendszerének örökkévalóságát legalább holnapig biztosítja. És egy ilyen praktikus megoldásnak Sascha Anderson nem azért nem lehetett az akadálya, mert mindig van egy Sascha Andersonunk, hanem azért, mert neki is be kellett látnia, hogy abban az esetben, ha egyszerűen eltüntetnék a föld színéről, akkor Helmut Schmidt legfeljebb tiltakozni fog, ha valaki egyáltalán észreveszi az eltűnését; mert odáig már Helmut Schmidt se mehetett volna el, hogy Sascha Andersont akár nyilvánosan, akár titokban támogassa, egyrészt mert ezt a lépését a választói nem helyeselték volna, másrészt akkor nem ülhetett volna le Erich Honeckerrel tárgyalni, és nem használhatta volna ki a szemmel is látható gyöngeségét arra, hogy némi pénz fejében valamilyen kis humánus kedvezményeket mégiscsak kicsikarjon. Sascha Anderson pedig azzal vigasztalódhatott, hogy feladja ugyan a barátait, s nincsen olyan lépése, amelyet ne Erich Honecker szabna meg, ám így nem csak Erich Honeckerrel együtt ássák alá azt a rendszert, amit Erich Honecker már nem is tudna Helmut Schmidt támogatása nélkül fenntartani, hanem legalább azokban a barátaiban tartja fenn az ellenállás reményét ebben az örökkévalóságban, akiket elárul.

A gonosz nem azért szenvedett vereséget, mert győzött a jó. Ugyanazt a dolgot nem lehet tetszés szerint változtatva hol az ésszerűségével megmérni, hol a moralitásával. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy ez a mi kis békés koegzisztenciánk morálisan nem volt ugyan nagyon igényes, de a napi gondokat a lehető legkisebb véráldozattal meg lehetett benne oldani. És akkor most nézzük meg, hogy a tegnapi cselekedeteim ma még mindig kielégíthetik-e a morális igényességemet. A békés koegzisztencia keretei között működő társadalmaknak éppen az lett az egyik legjellegzetesebb vonása, hogy nem a jó és a gonosz fogalmai szerint gondolkodunk benne a világról. Ez a keret, ez a mozgásterem, ilyen hatások érnek, olyan kényszerek, s ehhez képest kell meghatároznom, hogy mit csináljak és mit ne csináljak, mi tartozik a még megtehető, és mi tartozik a már nem megtehető cselekvések körébe. Egy nemzedék nőtt föl így, s a következő már bele is született ebbe. A békés koegzisztencia körülményei között sajátítottuk el a pragmatikus gondolkodásnak azokat az alapszabályait, amelyekkel most etikusan kéne élnünk. S ha volt valami, ami az

önnön életképtelenségén túl ezeknek az örökkévalóságra berendezett rendszereknek az összeomlásához hozzásegített, akkor éppen az, hogy pragmatikus gondolkodással semmiféle ideológiára alapozott rendszert nem lehet fenntartani. Most itt állunk ezen a romhalmazon, s valóban önkéntelenül adódik a kérdés, hogy a pragmatikus gondolkodásunk milyen mértékben volt igényes morálisan. Erre a kérdésre azonban mindenki csak önmaga válaszolhat. Szépen leülünk, de nem egymás fejére szórjuk a hamut, hanem a magunk fejére.

Aki nem ezt teszi, aki világi instanciák felé forgolódva szeretne erre a kérdésre válaszolni, az vagy a kifingott ideológiák egyikébe kapaszkodik, vagy morális szentenciákat mondogat, vagy a régi mintára szeretne magának egy olyan édes kis új ideológiát, amely majd megint úgy válthatja meg ezt a nyomorúságos világot, hogy neki ne kelljen megváltania önmagát.

A modern demokráciának az lenne a dolga, hogy egyenrangú kapcsolatokat teremtsen az önálló személyek és az önálló nemzetek között, s ezeknek a kapcsolatrendszernek ne legyen primátusa se egymással, de a termszettel szemben sem. Semmi kétség, ezt a dolgát a modern demokrácia ebben a században rosszul végezte el.

De – szemben a térítő és a világmegváltó ideológiákkal – legalább törekszik rá, hogy ezt végezze el. Ami azt jelenti, hogy a dolgot én végzem el, vagy nem végzem el. Ma elvégzem, holnap pedig nem. Olyan demokrácia nem nagyon képzelhető el, amely a másik ember hibáján bukjon meg, s ne az enyémen.

6.

A békés koegzisztenciának az volt az egyik legkarakterisztikusabb vonása, hogy valamennyien, hangsúlyozom: valamennyien elsajátítottuk a személyes erkölcsöt relativizáló pragmatikus gondolkodás alapelemeit, s ezért azt is megtanultuk, hogy miként lehet a személyes felelősség hiányát egy rossznak vagy szükségszerűnek ítélt helyzetel mentegetni vagy megmagyarázni. De most tüntetően szeretnék magamnál maradni.

Amikor a Belügyminisztérium útleveleosztályának Andrassy-úti épületében rám zárták az ajtót, s arra kértek, hogy külföldi utazásomról visszatérve majd mondanám el nekik, hogy kivel találkoztam és miről beszéltünk, akkor ebben a bezárt szobában ezt a nagyon udvarias formában előadott kérést azzal indokolták, hogy a külpolitikai helyzet éleződése miatt hazánk igen szorongatott helyzetbe került, s ezért nekik minden kicsi, számomra talán lényegtelennek látszó adatra szükségük lenne, tehát közel se kérnék, hogy tisztességtel-

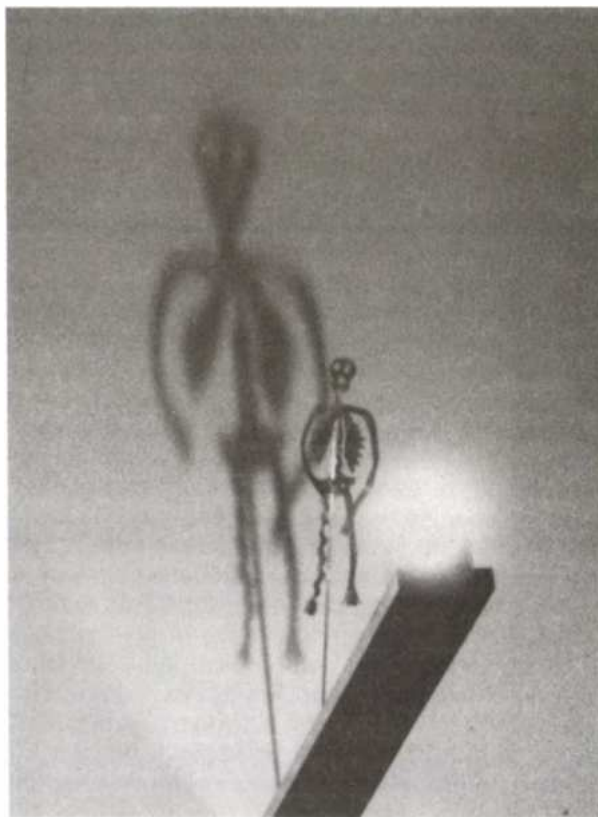
len legyek, hanem a segítségemre van szükségük. Ami azt jelentené, hogy lennék a hazám szolgálátára.

Azokban az években azonban önmaga szellemi épségére adó ember már nem áltathatta magát azzal, hogy egy hazája lenne. Nem. A hetvenes évek elejére az egyetlen megreformálható haza utolsó kis reménye is kimúlt. Mindenkinek maradt egy imaginárius hazája, és volt egy reális hazája. A kettő között a senki földje, de rendszeren aláaknázva. Esténként mindenki behúzódhatott az imaginárius hazába, de reggelre kelve rá kellett lépnie erre az aláaknázott földre, mert csak így juthatott át a reális hazába. Ha nem robbant föl egy aknán, ha nem lett öngyilkos, nem őrlött meg, nem itta el az eszét, akkor esténként békésen visszatérhetett, s tovább ápolhatta a vágyait, az emlékeit, a rögeszméit és az agyrémeit. Így volt, s nem voltam naív. Tudtam, mit ajánlanak. Ha úgy döntenék, hogy számomra az utazás a fontosabb, akkor rögtön felkínálják a kézenfekvő magyarázatot: a hazámnak tesztek szolgálatot. Ám olyan nagy felháborodásra ennek hallatán se lehetett indokom. Egyrészt azért, mert állampolgárként mindenképpen akceptálom, hogy ilyen titkos szolgálatok egyáltalán létezzenek, s ha már léteznek, akkor valahogyan csak el kell végezniük a munkájukat. Én is végzem a magamét. Legfeljebb a két feladat nem egyeztethető, s akkor majd helyettem keresnek egy másikat, aki beválik. Másfelől, s ez a súlyosabb, ha vitába bocsátkoztam volna velük a hazáról, akkor nemcsak nevetségessé tettem volna magam, de igen durva módon legitimáltam volna ezt a jogellenes szituációt, amelyet a hallgatással elfogadtam.

Nem álltam föl, nem ütöttem vissza, nem virogogtam, és még csak nemet se mondtam. Ellenkezőleg. Azt mondtam, hogy az utazásomon szerzett tapasztalataimról mindenkinek és bármikor szívesen beszámolok, ennek azonban azért nem látnám az értelmét, mert hiszen úgyis nyitott könyv az életem, és a nyilvánosság előtt szoktam beszámolni az élményeimről. Itt aztán egy kis vitába bonyolódunk. Hiszen nekik tudomásuk van arról, hogy nekem nem jelenhetnek meg az írásaim. Erre megint csak nem álltam föl, és nem köptem őket szemem, hanem pofátlanul azt hazudtam a szemükbe, hogy nekem ilyesmiről nincsen tudomásom. De akkor mivel magyarázom, hogy nem jelennek meg az írásaim, holott nekik tudomásuk van arról is, hogy én rendszeren dolgozom. Egyszerű: dolgozom, de nem publikálok. Kérdezték, hogy nem lenne-e sokkal egyszerűbb, ha a segítségükre lennék, ők pedig segítenének föloldani ezt a kellemetlen publikációs tilalmat. Erre aztán tényleg megszólalt bennem a morális minimum kicsi hang-

ja: ne válaszolj, mintha nem is hallanád! Ők persze megértik, hogy emiatt szégyenkezem, hiszen bennük is fölmerült a kérdés, hogy amennyiben nem jelenhetnek meg az írásaim, akkor vajon miből élek? Akkor honnan van pénzem egy ilyen költséges nyugati utazásra? Az élettársam vagy a szerelmem, vagy nem is tudják minek nevezzék, szóval egy asszony tartana el? Akit még ráadásul meg is csalog? Milyen kellemetlen lenne megtudnia, hogy kivel csalog meg. Ha a leveleim közül valamelyik véletlenül a kezébe kerülne. És egyáltalán, miért kívánok én éppen Olaszországba és Németországba utazni? Kivel kívánok találkozni ott?

Erre a kérdésre egészen pontosan válaszolhatok. Thomas Mann életének helyszíneire lennék kíváncsi, Rómába, Münchenbe és Lübeckbe szeretnék utazni, s ha erre lennének kíváncsiak, akkor szívesen beszámolok róla, de gondolom, hogy nem erre kíváncsiak. Ők játszották a maguk szerepét, én is a magamét, egyik se volt kevésbé átlátható, s mindkettő egyformán hazug. Az egyik ember, a fiatalabbik, nagyon választékosan, művelten és barátságosan beszélt, a másik minduntalan rámdörrent, olykor egyenesen ordított. Ez is a játékhoz tartozott. Közel másfél óra múltán mégis a fiatalabbik rúgta ki maga alól a széket, becsapta az előtte

heverő testes dossziém fedelét, rácsapott, és azt kiáltotta: „na, ebből elég!” Én azt gondoltam, hogy na, akkor most kezdődik el. De nem az a rémálom kezdődött el, amire Szász Béla vagy **Eörsi István** élményeinek ismeretében az ember számíthatott, hanem ezzel volt vége az ügynek.

Ez egy nagyon pragmatikus mondat volt. Azt jelentette, hogy akkor majd nézünk egy másikat. Kinn az utcán mégsem érezhettem a győzelem mámorát. És nem azért, mintha a hazugság okozott volna bármiféle lelkiismeretfurdalást. Megoldódott a helyzet, ez egy dolog. Nem voltam ügyetlen, ez is egy dolog. De abban a pillanatban, amikor a helyzet ügyes és találékony megoldásának érdekében kimondtam azt a mondatot, hogy szívesen beszámolok mindenkinek és bármikor, akkor hiába volt az a kitétel, hogy csak éppen nem látnám az értelmét egy ilyen beszámolónak, morálisan semmisítettem meg magam. Vagy talán nem is a mondat kínoz. Hiszen nyilvánvaló volt az ironikus értelme. Hanem ez az egyetlen szó, a szívesen.

A praktikus gondolkodás szempontjából egyenesen szükséges azt mondani, hogy igen, de, ellenben, azonban, ha, amennyiben, más értelemben. Az ember személyes erkölce viszont se a *wenn*, se az *aber* uralmát nem ismeri el. Csak igent ismer, és nemet ismer. Erre nem mondhatom, hogy lényegtelen, azt se mondhatom, hogy egyszerű stilisztikai vétség lenne, és az erkölcsi felelősségemet nem szóhatom senkinek a nyakába. Meg akartam oldani egy helyzetet, s ki kellett lépnem abból az imaginárius hazából, amelybe ezerkilencszázhatvannyolc augusztus huszonkettedikén éppen abban a reményben húzódtam vissza, hogy erkölcsileg megvédhetem magam. És akkor ráléptem egy aknára. Az akna pedig felrobbant.

Ezzel az egyszerű szóval legitimáltam magamban azt a társadalmi berendezkedést, amely sértette a kényes erkölcsi érzékemet. Mentő körülmények természetesen kereshetők. Hiszen ha valamilyen szinten vagy fokon nem adtam volna tanúbizonyosságát annak, hogy legitimálom, akkor arra se adódhatott volna lehetőségem, hogy bármilyen helyzetet megoldjak. Ez volt a békés koegzisztencia korszakának a logikája. Csak hogy ez a szó, ez a szívesen, számomra akkor is annak a jele volt, hogy a helyzetem megoldásának érdekében valami olyasmit legitimáltam, aminek a legitimálását azokban az években már nem éreztem elfogadhatónak. Megengedem, hogy bolhából csináljak elefántot, mégis azt kell mondanom, hogy abban a logikában, ahogyan Sascha Anderson oldotta meg a helyzetét, vagy én oldottam meg a helyzetem, nincsen különbség. Különbség legfeljebb abban mutatkozik,

hogy milyen szinten láttuk át a saját helyzetünket ugyanannak a logikának a keretében.

Sascha Anderson minden bizonnyal halálosan komolyan vette annak az örökkévalóságnak az érvényességét, amelynek Erich Honecker legalább a holnapját szerette volna biztosítani, én meg legfeljebb ezerkilencszázhatvannyolc augusztusának végén azt mondtam magamnak, hogy nem kérek többé az elfogadásból, de a reformizmusból se kérek többé, mert nem kérek ebből az örökkévalóságból, de ez nem jelentette azt, hogy ne kaptam volna belőle. Helmut Schmidt jobban látta át, mint Erich Honecker, a pápa vagy az angol királynő tartósabbnak bizonyuló hagyományokra támaszkodott, mint Ceausescuné vagy akár Mihail Gorbacsov. Ezekben a dolgokban biztosan van különbség, ez legalább oly helytelen lenne elfelejteni, mint azt a keserű vagy egyenesen lelkesítő tapasztalatot, hogy az ember a személyes erkölcsét hiába is szeretné cselekvéseinek szükségességére, ésszerűségére vagy hasznosságára építeni, ez bizony nem megy. És ha ezt így elmondtam, ha meghatároztam a saját heroikusnak egyáltalán nem nevezhető pozícióm, akkor talán igényesebben beszélhetek ennek a kérdéskörnek az általánosabb vonatkozásairól is. És még akkor se szeretnék mások erkölcsöségéről vagy erkölcsstelenségéről beszélni, hanem csak a történelmi szituáció megkerülhetetlen logikájáról.

7.

A hatvanas évek elején volt egy nagy vita a hatalom és az erkölcs viszonyáról. Aki jól tudott olvasni a sorok között, láthatta, hogy itt valójában miről is lenne szó. Ismerjem-e be, hogy semmi nem történhetet másként, mint ahogyan történt, s akkor legyek-e kádárista, vagy inkább ismerjem föl, hogy másként ugyan nem történhetett, de éppen ezért nem lenne szerencsés kádáristának lennem? Ha kiszolgálom, vagy csupán akceptálom is a többség véleményét vérbe fojtó túlerő realitását, akkor a saját személyes erkölcsöm marad fedezet nélkül. Ha ellenben a saját személyes erkölcsöm védelmében nem kívánám akceptálni a realitását, és kiszolgálni még kevésbé kívánám, akkor hogyan beszéljek erről, illetve a hallgatásom nem válik-e a realitás elismerésévé? A vitázóknak úgy kellett átlapniuk a dilemmáikat a politikai imaginációk és a politikai realitások határán, hogy egy szörnyű detonáció kíséretében ne robbanjanak föl az első aknán.

Az egyik fél azt szerette volna kimondani, hogy ez a hatalom úgy, ahogy van, erkölcstelen, de ehelyett azt állította, hogy minden hatalom erkölcstelen. Nem, ez nem így van, ilyesmi józan ésszel

nem állítható, mondta erre a másik fél, hiszen először is különbséget kell tenni a hatalmi mechanizmusok között, aztán azt kell mondani, hogy a kommunista hatalom erkölcsös, mert a széles tömegek képviselője van, a kapitalista hatalom pedig erkölcstelen, mert egy szűk réteg érdekének képviselőjében működik.

Létrejött egy szellemileg paradox s erkölcsileg elfogadhatatlan szituáció. Azok a jószándékú közírók, akik valamiként mégiscsak el akarták mondani, hogy ennek a fennálló hatalomnak nincsen legitimitása, következésképpen erkölcstelen, a fasisztától a demokráciáig egy kalap alá vettek minden államhatalmat, s ezzel igen messzire kerültek nemcsak a realitásoktól, hanem az igazságtól is, s szavaikat legfeljebb úgy lehetett fölfogni, mint valamilyen költői túlzást vagy metaforát, míg azok, akik a realitások között maradtak, különbséget tettek ugyan a hatalmi formák között, de ezzel legfeljebb egy olyan formulához érkezhettek el, miszerint a legrosszabb szocializmus is jobb lenne, mint a legjobb kapitalizmus, s ezzel pedig egyenesen demonstrálták erkölcsi felfogásuk értéktelenségét.

Egy olyan jószándékú felfogást, miszerint minden politikai hatalom erkölcstelen lenne, bizonyára szükséges és hasznos volt hangoztatni egy erkölcsileg valóban értéktelen felfogással szemben, de ha egy szükséges és hasznos kis csalásra alapoztam a gondolkodásomat, akkor az erkölcsi felfogásom nem lesz kevésbé értéktelen, mint az a felfogás, amelyet értéktelennek ítélek. És az elkövetkező évtizedekben nemcsak alaposan meggyökeresedett ez a két felfogás, hanem valamiként egymásba is mosódott. Arra ugyan nem lehetett elfogadható bizonyítékokat találni, hogy még a legjobb kapitalizmus is rosszabb lenne, mint a legrosszabb szocializmus, mert ennek nem volt realitása, arra azonban nemcsak bizonyítékokat lehetett találni, hogy minden politikai hatalom erkölcstelen lenne, hanem azt lehetett mondani, hogy ez a szükséges és hasznos erkölcsi relativizmus jelenti az erkölcsi igényességemet.

Talán azt lehetne mondani, hogy a békés koegzisztencia állapotában ezek a téves eszmék alkották az erkölcsi felfogás alapjait, s az erkölcsi relativizmus lett a közmegegyezés. Igaz, kellemetlenül összekeveredtek a hatalmi legitimitáció és a politikai erkölcs fogalmai, s világos, hogy azt kellett volna mondani, amit nem lehetett hangosan kimondani.

Egy hatalom kizárólag akkor tarthat igényt bármiféle erkölcsösségre, ha a választói adják a legitimitását, de egy hatalmi struktúra legitimitása nem jelenti azt, hogy nekem szükségszerűen erkölcsösnek kéne tartanom a politikáját. Ha a többség úgy döntött, hogy ilyen vagy olyan politikát vá-

laszt, s ezen keresztül legitimál egy kormányzati hatalmat, abból nem következik, hogy nekem, aki akár a többséghez, akár a kisebbséghez tartozom, fel kéne vagy fel szabadna adnom a saját erkölcsi felfogásomat, hiszen éppen a saját erkölcsi felfogásom lesz az egyedüli biztosítéka annak, hogy a politika ne váljon erkölcstelenné, s aztán ne veszítse el a legitimitását, illetve, ha erkölcstelenné válik, akkor veszítse el. A politika erkölcsösségének a hatalmi legitimitáció csupán az előfeltétele, de az én személyes felelősségem az egyetlen biztosítéka. Az én személyes felelősségemnek viszont nincsenek a hasznosság vagy a szükségesség szerint kimérhető szintjei. Én vagyok az egyetlen letéteményese, egyedül én képviselhetem.

A nyolcvanas évek végére nem az lett a probléma, hogy ilyen elveket nem lehetett volna kimondani, hanem az, hogy mindenki a maga erkölcsi relativizmusától elkényelmesedve már nem is gondolt ilyesmire. Helge Leiberg, akinek a műtermét egykor a stázi ügynökei verték szét, s aki egykor szintén Sascha Anderson barátai, azaz áldozatai közé tartozott, most szép rezignációval így beszél ugyanerről: „*Olyan szépen csordogált az Elba, s azt a tudatunkat, hogy az embernek milyen kapcsolatban kéne állnia a környező világgal, mi elveszítettük.*”

Az úgynevezett szabad választásokra igyekvő, úgynevezett állampolgár nem pártprogramok között választott, hanem olyan imaginációk között, amelyeket a saját jól felfogott érdeke és erkölcsi védekező rendszerének minősége alapján, a reménytelenség helyzetében, harminc éven át ápolt otthon magában. Ma van szocialista, van keresztény, van fasiszta, van demokrata, van nemzeti, van liberális imaginációnk, ám ezeknek a szellemi zárványoknak ma sincsen több tartalma vagy realitása, mint amennyi tegnap volt. Akár választóként, akár képviselőként imagináljuk, naponta megköthető csúnya kis egyszemélyes pragmatizmusa és apatikus erkölcsi relativizmusunk szomorú és jövőtlen tapasztalata áll mögötte. Nem kezdtünk el egy új életet, hanem folytatjuk ugyanazt az életet. Szeretnénk egy szép piros vonalat húzni, s azt mondani, hogy idáig volt a rossz, s itt lesz a jó. Ennek a hamis műveletnek az elvégzéséhez pedig nemcsak szükséges, hanem hasznos is, hogy legyen legalább egy Sascha Andersonunk.

8.

Biztosan mindenki szeretne egy nagy piros vonalat húzni, és szeretné azt mondani, hogy ide álljanak a rosszak, oda meg a jók álljanak. A németek most erre tesznek egy elkeseredett kísérletet, de bizonyára nem véletlen, hogy se a csehek, se a szlovákok, se a magyarok, se a lengyelek nem merészkedtek

odáig, hogy titkos szolgálataik szennyesét ilyen szemérmetlenül közpredára bocsássák. Őszintén remélem, hogy ezt nem is fogják megtenni.

A saját titkos szolgálatának működéséről még a lehető legdemokratikusabb államnak is szemérmesen hallgatnia kell. A demokratikus parlamenteknek vannak ugyan ellenőrző bizottságai, ám ők is hallgatásra vannak kötelezve. Bőven van miről hallgatniok. Mert a demokratikus jogállam titkos szolgálata biztosan nem tehet meg se mindent, se akármit, de amit mégis meg kell tennie, az valószínűleg nehezen lenne összeegyeztethető azokkal a morális követelményekkel, amelyek szerint a közönséges állampolgárnak kell vezetnie a mindennapi életét. A titkos szolgálat főnöke és a titkos szolgálat ügynöke, természetesen kizárólag munkaidőben, nem a széppel és a csúnyával, a jóval és a gonosszal méri a saját cselekvéseit, hanem a szükségessel, a haszonnal, mindazzal, ami az állam nem föltétlenül nyilvánosságra hozható érdekében áll. A főnök és az ügynök itt olyan ember, akit az állam a saját jól felfogott érdekében nem tornából, hanem erkölcsből mentett föl. S ha az államnak a saját jól felfogott érdeke szerint holnap is fel kell valakit mentenie erkölcsből, akkor ma nem leplezhet le egy másikat.

A németek valószínűleg csak azért vállalkozhattak egy ilyen bűvészmutatványra, mert nekik hirtelen kettő lett ebből, amiből másoknak mindig csak egy van. És valószínűleg csak azt akarták volna mondani, hogy el kell dobnunk a rosszabbikat, és a szükséges jobbikat meg kell tartanunk. Ezt megtehették volna szép csendben is. Talán a saját honfitársaik tönkrement életének láttán elnehezedett a szívük. Talán a békés koegzisztencia éveiben túlzottan elkényelmesedett az erkölcsi érzékük. Talán régebből cipelnek magukkal erkölcsi terheket. Most mindenesetre hangosan bejelentették a világnak, hogy ők a jó titkos szolgálatukat választják. Meg kellett hát mutatniok, hogy milyen volt a gonosz titkos szolgálatuk, s ha már megmutatták, akkor néven is nevezhették, hogy ki volt a gonosz ügynöke. Ezzel pedig mintha azt állítanák, hogy a jó állam titkos szolgálatának tevékenységét titokban kell ugyan tartani, de a rossz állam szolgálatában nem szabad elárulni a barátomat. Ami erkölcsi tanulságnak elég sovány.

Mert odáig azért nem mehettek volna el, hogy a gonosz valamennyi ügynökét bíróság elé idézzék, hiszen arra van törvény, hogy senki se tevékenykedhet ügynökként egy idegen állam szolgálatában, de arra nincsen törvény se a jó államban, se a rosszban, hogy valaki ne

lehetne a saját államának az ügynöke, és munkaköri kötelességeként ne árulhatná el a barátait. Ép morális érzékkel rendelkező ember nem állíthatja, hogy ez jó lenne így, hiszen egy ilyen munkaköri kötelességként elkövetett árulás nem fogható föl lovagias deliktumként, mert tönkreteszi, netán kioltja mások életét. Ám egy olyan törvényt, miszerint az ember még a saját államának az érdekében se árulhatja el a barátait, mert még a saját államának érdekében sincsen joga tönkretenni senki életét, csak akkor lehet majd meghozni, amikor a nemzetek közös elhatározással felszámolják a saját titkos szolgálataikat. Eddig a távoli napig, akár fasiszta, akár kommunista, akár demokratikus rendszerben élek, ez a dolog végzetesen rám van bízva. Erkölcsi és jogi kétségeik között hanyódva odáig azonban sajnos elmentek a németek, hogy a nyilvános erkölcsi ítélekezéshez teremtessenek törvényes kereteket. Egy ilyen processzusban nem a rendőrség nyomoz, hanem a közvélemény által feddhetetlennek ítélt sértett vagy áldozat. Egy ilyen erkölcsi tárgyú processzusban az újságok emelik a vádat, és nem az államügyész. Egy ilyen processzusban nincsen ügyvéd, aki a vádlott védelmét ellátná, és az ítéletet, ahogy az már az erkölcsi ítéletek esetében lenni szokott, az önmagát mindenképpen feddhetetlennek tekintő közvélemény hozza meg a pedikűrősnél, a lépcsőházban, a televízióban, a kocsmában és az irodalmi szalonban.

Ha nagyon finoman fogalmaznék, akkor ennek láttán azt kéne mondanom, hogy ez bizony szükségállapot. Igen finom tollú német kollégáim ezzel szemben az önvizsgálat szükségességéről beszélnek. Akkor viszont nekem is meg kell nyomnom egy kicsit a tollamat, mert nem nagyon tudok elképzelni olyan önvizsgálatot, amelyet a másik ember vizsgálatával kezdtem el.

A hátrányos helyzetnek olykor vannak előnyei. A lengyelek, a csehek, a szlovákok és a magyarok nincsenek olyan előnyös helyzetben, hogy megmondhatnák, melyik volt a jó, és melyik a gonosz titkos szolgálatuk. Nekik is megvan a saját demonstrációs anyaguk, de egy olyan demonstrációs anyag nem hullott az ölükbe, amelyen a gonosz működését a saját feddhetetlenségük háttére előtt ábrázolhatnák. Még ezen a szinten se dolgozhatnak hozott anyagból. S ha már felmerült az erkölcsi önvizsgálat igénye, akkor, legnagyobb szerencsésükre, ez az előnyösebb szituáció. S hogy miért éppen a németeknek vált oly égető szükségletükké, hogy a jó fedezékébe vonulva nevezék nevén a rosszat? Erre a kérdésre nekik kell válaszolniuk.

Nádas Péter (1942) a
Nappali házban: *Berlini
tantörténetek* (91/3).